

סיפור העבר ושימור הזיכרון

מרדכי נאור, ספר למזכרת: מזכרת בתיה – עקרונות: 100 השנים הראשונות, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"א, 399 עמ'

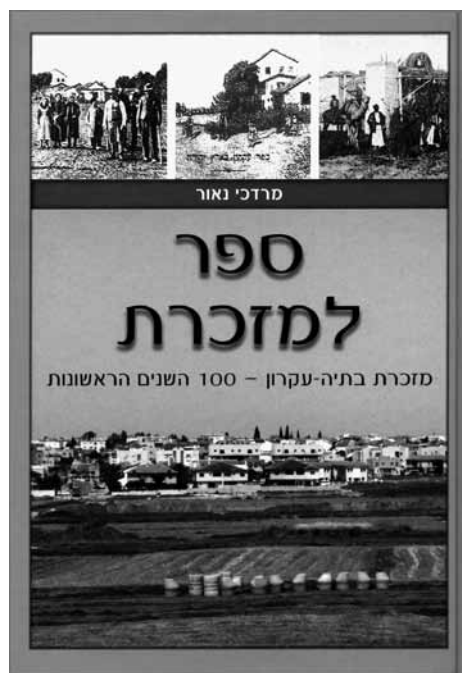
מזכרת-בתיה היא עקרונות נמנתה עם ראשונה היישובים העבריים בארץ-ישראל בעת החדשה. היא נוסדה בשנת 1883, והייתה החמישית במניין מושבות העלייה הראשונה. שלא כארבע מושבות גל זה שקדמו לה – ראשון-לציון, ראש-פינה, זיכרון-יעקב ופתח-תקווה – מייסדיה היו בעלי ניסיון חקלאי, שצברו לפני עלייתם, בהיותם איכרים בליטא. נוסף על כך הייתה מזכרת-בתיה הראשונה מבין המושבות שיסד הברון רוטשילד, והוא ניהל אותה לאורך עשרות שנים באמצעות פקידיו. בזכות עזרתו הנדיבה והמתמשכת של 'הנדיב הידוע' – עזרה ישירה בתקופת הפקידות ועזרה עקיפה בתקופות יק"א (מאז 1900) ופיק"א (למזן 1924) – הצליחה המושבה החקלאית הקטנה והמסורתית להתקיים למרות התנאים הבעייתיים דאז.¹

צביונה הישן של מזכרת-בתיה החל להשתנות רק בעשרים השנים הראשונות של מדינת ישראל, כשנקלטו בה מאות עולים חדשים, שהיו חלק מגלי העלייה ההמונית. השינוי החברתי, הכלכלי והצורני התעצם כשהגיעו אליה גם עירוניים ותיקים, תופעה שהלכה והתרחבה משנות

1 עוד על התיישבות העלייה הראשונה ראו: ר' אהרנסון, 'שליבים בהקמת מושבות העלייה הראשונה ובהתפתחותן', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 25-83.

השמונים של המאה העשרים. בימינו המושבה, שהפכה למעשה לפרוור עירוני בשולי גוש דן, היא מחוז חפץ למשפחות ישראליות רבות.

למרות הגידול הפיזי והגיוון הדמוגרפי, העבר הוא חלק בלתי נפרד מההווה של מזכרת-בתיה. הדבר בולט במיוחד ברחוב הראשון של המושבה, רחוב רוטשילד, אשר היה לרחוב הראשי ולמרכז העסקים הראשי שלה. מע"ר בזעיר אנפין זה עדיין משוכך במבני ציבור מתקופת הראשית, בראשם בית הכנסת המרכזי, ששמר על תפקודו לאורך דורות מאז היווסדו, ו'בית הפקידות', שעבר גלגולים עד שהיה למוזאון היישובי-ההיסטורי 'מוזאון המושבה ע"ש ערן שמיר'. לאורך הרחוב הראשי עדיין בנויים מבני מגורים מסוף התקופה העות'מאנית, ובמרכזם ארבע ה'קזרמות' המקוריות, אשר חלקן – וכן כמה רפתות ומבני משק בחצרות שבעורף הבתים – שומרו והוסבו לצורכי תיירות ונופש. חשיבות העבר באה לידי

הראשונות – הן בזיכרונות בני התקופה, כגון אלו של יחיאל בריל, חיים חיסין או אליהו שייד,⁴ הן במחקרים מאוחרים למיניהם, כמו אלו של דן גלעד, יוסי בן-אראצי ורן אהרנסון.⁵ מקומה לא נפקד גם בקובצי מאמרים נושאים ואפילו במדריך טיולים מתמחה שדנים בעליות הראשונות.⁶ זאת ועוד, תיעוד ותיאור של ההיסטוריה של המושבה הם המטרה הבלעדית של שלושה ספרים שפורסמו לאורך השנים; שניים מספרים אלו, 'בראשית בראו' ו'מזכרת בתיה', אשר ראו אור כבר בשנות השישים של המאה העשרים, הם פרי עטו של אחד המייסדים, דוד נימן; הספר השלישי, 'מזכרת שבלב: סיפורה של מזכרת בתיה', נכתב לאחר שנות דור בידי העיתונאי והסופר אריה קרישק.⁷

הפרסומים שעסקו בהיסטוריה של מזכרת-בתיה במגוון דרכים ומנקודות מבט שונות, ואשר רק המרכזיים שבהם נזכרו כאן, מעלים את השאלה העקרונית לשם מה יש צורך בספר נוסף על תולדות מזכרת-בתיה. ניתן לפרוט שאלה כללית זאת לכמה שאלות משנה: האם מזכרת-בתיה מאפיינת את מושבות העלייה הראשונה ומשקפת תופעות ותהליכים רחבים שאירעו

ביטוי גם בפעילותם של ה'מדרשה למורשת הציונות' ושל 'מוזאון הרב מוהליבר', הממוקמים ברחוב רוטשילד. המרכיבים הפיזיים של הרחוב עצמו ושל אתרים סמוכים לו, במיוחד בית משק הברון ('אורות הברון') והמכלול של הבאר והברכה ('האנטיליה'), שומרו ושופצו ברוח ימי הראשונים.

בעבר של מזכרת-בתיה עוסק ספרו של ד"ר מרדכי נאור 'ספר למזכרת'. נאור, היסטוריון ותיק ואיש תקשורת ידוע, הרבה לכתוב בתחומים אחרים ובעיקר על תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בעת החדשה. ברוחב ידיעותיו ובעטו הקל הוא זיכה אותנו במאות רשימות ובעשרות ספרים בתחום זה, על נושאים שונים ורבים. בין הספרים שכתב והקרוכים לענייננו יוזכרו 'רוטשילד: אבי היישוב', 'הראשונים: סיפורים מן העלייה הראשונה', 'טעם של פעם' ו'הציונות: מאה השנים הראשונות'.² בשנה שבה פורסם ספרו הנדון כאן על מזכרת-בתיה יצא גם 'מאה מקומות שמורים: מסע באתרי השימור של ישראל', ובשנה שלאחר מכן – 'כנרת, החווה והחצר: מערש ההתיישבות לאתר שימור'.³ על תולדות מזכרת-בתיה כבר נכתב לא מעט. היא תופסת מקום נכבד בפרסומים על המושבות

ובסוריה, 1883–1899, תרגם א' אמיר, מבוא והערות ש' שורצפוקס, ירושלים תשמ"ג.
 5 גלעדי ונאור (לעיל, הערה 2); י' בן-אראצי, המושבה העברית בנוף הארץ: 1882–1914, ירושלים תשמ"ח; ר' אהרנסון, הברון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשיתה 1882–1890, ירושלים 1990.
 6 מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב; י' ברטל (עורך), העלייה השנייה, א: מחקרים, ירושלים תשנ"ח; ר' אהרנסון, לכו ונלכה: סיורים במושבות העלייה הראשונה, ירושלים תשס"ד.
 7 ד' נימן, בראשית בראו: העם. השפה. הארץ והמדינה: 1881–1961 – 80 שנה לעליית אבינו: זכרונותיו של דוד נימן: נכתבו בשנת 1957, תל-אביב תשכ"ג; הנ"ל, מזכרת בתיה: (היתה עקרון): תרמ"ג-תשכ"ז: שמונים וחמש שנה לעלייתם של ראשוני עקרון למקוה ישראל, תל-אביב 1968; א' קרישק, מזכרת שבלב: סיפורה של מזכרת בתיה, רשפים 1994.

2 ד' גלעדי ומ' נאור, רוטשילד: 'אבי היישוב' ומפעלו בארץ-ישראל, ירושלים 1982; מ' נאור, הראשונים: סיפורים מן העלייה הראשונה לארץ ישראל, תל-אביב תשמ"ג; הנ"ל, טעם של פעם: הסיפורים הגדולים והקטנים של 'הימים הטובים ההם', תל-אביב תשמ"ד; הנ"ל, הציונות: מאה השנים הראשונות: מבואות, תאריכון, תעודות ומושגים, ירושלים תשנ"ז.
 3 מ' נאור וע' רגב, 100 מקומות שמורים: מסע באתרי השימור של ישראל, מקוה-ישראל תש"ע; מ' נאור, כנרת: החווה והחצר: מערש ההתיישבות לאתר שימור, מקוה-ישראל תשע"א. כמו כן הרבה נאור לכתוב ביוגרפיות על אישים מרכזיים בתולדות היישוב.
 4 י' בריל, יסוד המעלה: פרשת העלאת אחד עשר האכירים מרוסיה בשנת 1883, ירושלים תשל"ח; ח' חיסין, מסע בארץ המובטחת, תרגם ח' בן-עמרם, מבוא והערות ש' לסקוב, תל-אביב תשמ"ב; א' שייד, זכרונות על המושבות היהודיות והמסעות בארץ-ישראל

מזכרת-בתיא ותושביה, 1898

המבוססת על ידע כללי רב והכוללת מרכיבים היסטוריוגרפיים, ואשר עם זאת מתאפיינת בעיקרה כפופולרית, סיכומית-סיפורית, כפי שנאמר בערך 'מרדכי נאור' ב'זיקפדיה'.⁹ נאור יודע לעשות זאת היטב, והוא ממלא בכך צורך חשוב – להנגיש לקהלים רחבים את הסיפור המרתק של מושבה קטנה אחת, ודרכו את האפופאה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשיתה.

ובכן אין לחפש בחיבור שלפנינו חידושים מרעישים; גם אין כאן דיונים רחבי אופקים או תוכנות מקיפות וכבדות משקל. בהיותו סיפור-סיכום פופולרי אין בו כל יומרה לכך. בתור שכזה 'ספר למזכרת' ממלא תפקיד חשוב בהפצתו של אתוס, הדורש כל דור או שניים הטמעה חוזרת בכלים מתחדשים בני התקופה. בכך הספר שלפנינו עשוי להשתלב היטב מצד אחד בשלבים בהיסטוריוגרפיה של תולדות הארץ שזיהה והסביר יוסי בן-ארצי (בקשר לנושא שונה בפרטיו

בהתיישבות? אולי ההפך, המושבה דווקא בולטת בייחודה, באנשיה ובתולדותיה יוצאי הדופן? איך באים היבטים אלו לידי ביטוי בספרו של נאור, והאם ניתן ללמוד מתולדות מזכרת-בתיא המובאות בספר זה, לקחים ותוכנות חדשים? כדי לנסות לענות על כך, אצטט כאן קטע אופייני מ'ספר למזכרת', שמשך את עיני ולבי:

איש מופלא היה בארץ ישראל של הימים ההם, אברהם משה לונץ שמו. למרות שהתעוור בגיל 23, הוא היה לחוקר מופלג ונחשב של ארץ ישראל. לונץ, הסומא, כתב וערך ספרים רבים, וביניהם את 'לוח ארץ ישראל', שהופיע מדי שנה. בכרך של שנת 1896 ראה אור הסקר הראשון שנכתב אי פעם על מזכרת בתיא (הדבר היה בשנת ה-13 לקיומה).

לפי ממצאי הסקר הראשוני הזה, חיו במושבה ב-1896 בסך הכול 198 נפשות, שהתחלקו בצורה הבאה: איכרים – 13 משפחות ולהן 149 נפשות; בעלי מקצוע ואחרים – 15 משפחות ולהן 43 נפשות, ועוד שישה יחידים. התושבים שאינם איכרים היו: פקיד, מזכיר הפקידות, גנן, משגיח על הפועלים, עוזרי גנן, מורים, מורה לתפירה לילדות המושבה, שו"ב (שוחט ובורק) ומנקה, שמש וש"ץ (שליח ציבור), מיילדת, רוקח, נפחים, נגר, סנדלר, בונה (בנאי), חנווני, שומר נטיעות.

למניין הזה יש להוסיף 11 פועלים יהודים ו-20 פועלים ושומרים ערבים. אלה וגם אלה התגוררו במושבה, אך לא נחשבו לתושביה. מן הנתונים האלה אפשר ללמוד שני דברים לפחות:

- א. המשפחות במזכרת בתיא היו גדולות מאוד. בעצם מדובר היה בבתי אב, שכל אחד מהם הקיף לעתים 10, 15 ואף יותר נפשות.
- ב. פקידות הברון, שכל כך נהוג להשמיצה, לא כללה רק פקידים. אף הגנן ועוזריו, המשגיח, השוחט, המורים והמיילדת, נמנו עם האדמיניסטרציה וקיבלו את שכרם מהברון רוטשילד.⁸

קטע זה (וכן המשכו, המתמצת את המידע שאסף לונץ על בתי המושבה ועל המטעים ומשק החי שלה) יכול להדגים את הגישה המעורבת של כתיבה

8 עמ' 111. יצוין כי נאור מפנה בהערה למקור של סקר לונץ מתרנ"ו, אך אינו מפנה למחקרים שדנים במשמעות הרחבה של פקידות הברון.

9 נאמר שם כי בין השאר 'מרבח מרדכי נאור בכתיבת ספרים פופולריים בתולדות ארץ-ישראל'.

פולמוס חקלאי-הלכתי שהיה בעל משמעות על-מקומית ועל-זמנית.¹³ יתרת 'ספר למזכרת' מוקדשת להמשך התפתחות המושבה, המובאת בשישה פרקים, שאף הם כרונולוגיים, החל ב'מי המדינה שבדרך'" וכלה ב'תחילת הזינוק הגדול' ו'סוף דבר'.

סוף דבר? לא בדיוק: לאחר שלושה-עשר פרקי הספר יש כעין נספח המוקדש לנופלים במערכות ישראל, ואחריו עשרות עמודים נוספים של נספחים, שמונה במספר. בין הנספחים בולטים ארבעה מונולוגים של 'אישים בולטים במושבה בדור האחרון', 'שהטביעו את חותמם', כדברי המחבר – אך לצערנו הוא אינו מוסיף ומסביר מדוע בחר באישים אלו ולא באחרים, או איך דבריהם משתלבים במבנה המסודר של הספר לפרקיו.¹⁴ זאת ועוד, להוציא את הנספח האחרון והמעניין, 'סיום מורשת', שאכן עומד בפני עצמו, לא ברור גם ההיגיון הפנימי של בידול הנספחים האחרים כולם. מה מטרתן העניינית של רשימות המידע המרוכז בנוסח לקסיקוני על אודות סמל המושבה, ראשי הוועד והמועצה או רבני המושבה (נספחים 4-6)? למה למשל הנספח העוסק בהתפתחות החקלאות במזכרת-בתיא, נושא מרכזי בהתפתחות המושבה שצריך להיות חלק בלתי נפרד מ'ספר למזכרת', אינו משולב בגוף

אך בר השלכה בעקרונותיו).¹⁰ ומצד אחר הוא מצטרף לגל של 'חזרה לשורשים', שהחל מזמן אך לאחרונה קיבל ביטוי מובהק בסדרת ספרי סיכום פופולריים על ההיסטוריה של מושבות ראשונות (וכן על תולדות יישובים אחרים) מאת יואב רגב.¹¹

ואכן מטרת הספר שבו עסקינו 'להאיר את העבר כדי להעיר ולעורר למען עתיד טוב יותר', כפי שנכתב במבוא (עמ' 8).¹² מטרה זו – ובמיוחד חלקה הראשון, הדין בעבר – ניכרת בבירור הן בצורת הספר, הן בשיטתו ובמבנהו. מבחינת הצורה, גוף החיבור שלפנינו כתוב היטב, בצורה שוטפת ובהירה, ושזורים בו קטעי מקורות ואיורים שונים, בעיקר תמונות. מבחינת שיטת הספר ובמבנהו, קצת יותר מחצי החיבור מוקדש לתולדות מזכרת-בתיא בתקופה העות'מאנית, כלומר ככעשרים ושלוש השנים למן הקמתה ועד כיבושה בידי הבריטים לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה. תקופת בסיס חשובה זאת מחולקת לשבעה פרקים, החל בשני הפרקים הראשונים, הדנים בהקמת המושבה, ושכותרתם 'מפבלובקה לעקרון' ו'מעקרון למזכרת בתיא', עד הפרק על 'מושבה במלחמה'; הפרקים מוגשים בסדרם הכרונולוגי, אך משובץ ביניהם פרק נושאי הדין ב'פולמוס השמיטה והשלכותיו' –

10 מושבה בכרמל, נתניה 2008. רגב – סופר מהיר ופורח כמעט כמו נאור – כתב גם ספרי סיכום סיפוריים על מושבות אחרות, כמו נס'ציונה, על יישובים נוספים ועל אישים בתולדות היישוב.
12 באזכור דומה במשפט הפותח של המבוא מוצהר כי 'ספר למזכרת הוא ספר המזכיר ומאיר את העבר' (עמ' 7).
13 לפולמוס השמיטה במזכרת-בתיא ומשמעותיותו הוקדש ספר שלם לפני כעשרים שנה: א' ארקין, נחשוני השמיטה: המאבק לקיום מצות השמיטה בשנת ה'תרמ"ט (1889) ועלילות הגבורה של מייסדי המושבה מזכרת בתיא, מזכרת-בתיא תשנ"ד.
14 עמ' 8, 346. דברי המבוא לנספחים, שכאמור אין בהם הסבר לחטיבה גדולה זו, כוללים הודאה כי 'בחלקם הם מקבילים לקטעים שונים בספר' (עמ' 328).

10 'בן-ארצי, על ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות', קתורה, 65 (תשרי תשנ"ג), עמ' 159-167.
11 בין ספרי הסיכום שהיו פופולריים בעבר בלט הקובץ האלבומי בעריכת ז' ענר, סיפורי מושבות: סיפורן של המישים ושתיים המושבות בא", תל-אביב 1996, שהיה חלק מסדרת קבצים על ההיסטוריה של ההתיישבות בארץ-ישראל. יצוין כי פרסומיו העכשוויים של רגב על המושבות הראשונות מתמקדים במיוחד במושבות הקטנות והירועות פחות. ראו: 'רגב, בית גן: מושבה בגליל התחתון, נתניה 2005; הנ"ל, סג'רה-אילניה: מושבה בגליל התחתון, נתניה 2005; הנ"ל, מנחמיה-מלחמיה: מושבה בעמק הירדן, נתניה 2006; הנ"ל, בת שלמה: בגבעות מנשה, נתניה 2007; הנ"ל, עתלית: מושבה לחוף הכרמל, נתניה 2008; הנ"ל, מאיר-שפיה:

את הפקת הספר. האם כך גם במקרה שלפנינו? 'ספר למזכרת' מסתיים בשלושה מכשירי עזר חשובים לקוראים, לתלמידים ולכל המתעניינים: הערות לפרקי הספר, שרובן הגדול הפניות למקורות; רשימת מקורות מגוונת, שמכילה נוסף על מקורות בדפוס גם ארכיונים ואוספים, ראיונות אישיים ועוד (ולכן היא בעצם הרבה יותר מכותרתה המצמצמת 'ביבליוגרפיה'); מפתח מפורט של שמות, עניינים ומקומות, שבאמצעותו נפרשת בפני הקוראים הקשת הרחבה של הנושאים שבונים את תוכן החיבור.¹⁵ סיום ראוי וחשוב זה רק מרגיש את ההערכה החיובית אך המעורבת כלפי 'ספר למזכרת', שהוא חיבור הבנוי מאוסף מרכיבים שונים, מחקריים לצד פופולריים, ענייניים לצד מנהליים. עם זאת ברור כי לפנינו כלי רב קיבול, המחזיק את המרובה.

הספר במקומות המתאימים? או כדוגמה הפוכה, אם הנספח המתאר מסע בן זמננו לכפר בבלרוס שממנו באו מייסדי מזכרת-בתיא אינו מקדם את מטרת הספר 'להאיר את העבר' ואינו יכול להשתלב במהלכו, לשם מה להוסיף אותו כסרה העודף?

הבה לא ניתמם: התשובות על השאלות הללו הן קרוב לוודאי חוץ-תוכניות. הוצאה לאור של כל ספר כרוכה במערכות מנהלתיות וכספיות לצד מחויבויות מוסדיות ואישיות. דומה כי גורמים כאלו שהיו מעורבים מאחורי הקלעים בכתיבת 'ספר למזכרת', נחשפים באופן ברור בנספחים – ובאים לידי ביטוי ברור פחות פה ושם במהלך הספר. מרכיבים אלו, המכונים לפעמים 'לא ענייניים', הם כעין ליטרת הבשר שיש להעלות לעתים, אך הם שיוצרים את המנגנון אשר מאפשר

15 (עורכים), נוף מולדתו: מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל ובתולדותיה, מוגשים ליהושע בן-אריה, ירושלים תש"ס, עמ' 114-133.

15 השוו לנשאים ולמגמות בחקר המושבות הראשונות: ר' אהרנסון, 'על התיישבות העלייה הראשונה והמחקר הגאוגרפי-היסטורי', 'בן-ארצי', ' ברטל וא' ריינר